

VIRTUS

29 | 2022

Elizabeth den Hartog

Slapeloze nachten en onvermoede doodsoorzaken

Over ongedierte in middeleeuwse kastelen en paleizen

97

Het verblijf van een adellijk hof op een kasteel of paleis was in veel gevallen van relatief korte duur. Dikwijls trok men na twee, drie maanden verder naar de volgende bestemming.¹ Enerzijds hing dit ambulante bestaan samen met het feit dat de landsheer of -vrouw ‘acte de présence’ diende te geven in alle gebieden waarvoor hij of zij verantwoordelijk was. Anderzijds had men het na twee, drie maanden ook wel gehad op de locatie. Hoe groter een hofhouding, hoe groter de overbevolking en daarmee de kans dat latrines een rijpe lucht gingen verspreiden en het ongedierte dat op de aanwezige voedselvoorraden en afval afkwam zich tot Bijbelse proporties zou gaan vermenigvuldigen.

Ondanks de evidente impact van ongedierte op het woonplezier in kastelen en paleizen, is er weinig over geschreven. Om te bezien met wat voor soort plaagdieren middeleeuwers te maken hadden en wat men ertegen deed, wordt in deze bijdrage allereerst ingegaan op middeleeuws ongedierte in de literatuur, beeldende kunst en middeleeuwse rekeningen. Vervolgens komt de middeleeuws ongediertebestrijding aan de orde en worden enkele voorbeelden gegeven van recent medisch onderzoek van opgegraven menselijke resten die inzichtelijk maken hoe de gebruikte huis-tuin- en keuken middeltjes uitpakten op het menselijk lichaam. Het kwam meer dan eens

1 Zie bijvoorbeeld de tabel met de respectievelijke verblijfsduur van de opeenvolgende hertogen en hertoginnen van Bourgondië in het Gentse Hof ten Walle. D. Lievois, ‘Op bezoek bij de hertogen van Bourgondië’, in: L. Charles et al., red., *Het prinselijk hof ten Walle in Gent*. Jubileumuitgave *Stadsarcheologie. Bodem en monument in Gent* 24 (2000), 77-200, spec. 81 en 83.

voor dat iemand van hoge adel stierf vanwege een verkeerd uitgekakte kuur voor de bestrijding van hoofdluis of spoelwormen!

Ongedierte in de encyclopedische literatuur en kunst

Dat de middeleeuwse mens last had van muizen en ratten zal niemand verbazen. Heel bekend is de miniatuur van de monnik Hildebert die, gestoord in zijn schrijfarbeid, een steen gooit naar een muis die van zijn brood en kaas snoept, terwijl zijn collega Everwinus florale ornamenten schildert in een boek.² In het boek dat op de lezenaar voor Hildebert ligt, staat: 'Jij lelijke muis die me nu eens te vaak boos hebt gemaakt. Moge God je vernietigen'. Dat muizen verzot waren op brood laat ook Jacob van Maerlant (c.1230/40–c.1288/1300) weten in zijn 'Der naturen bloeme'. Hij spreekt verder nog van

een ander soort muis, de rat. Dat zijn smerige beesten! Als de urine van hitsige ratten op iemands huid valt, rot al het vlees weg. Soms, zegt men, planten ratten zich razendsnel en massaal voort, om vervolgens weer allemaal in korte tijd uit te sterven, terwijl er van de dode dieren geen spoor te bekennen is. Op Westvoorne komen geen ratten voor, daar kan de schrijver van dit boek voor instaan.³

Over hinderlijke insecten is in de middeleeuwse compendia minder te vinden. Aan de laatantieke schrijver Plinius (23/24-79 n.C.) lag dat niet. Hij schreef dat de perfectie van de natuur zich zelfs in de kleinste van haar werken manifesteerde, en gaf als voorbeeld de mug, die hoewel klein reusachtig veel lawaai kon maken, en riep zijn lezerspubliek daarom op zijn (overigens korte) hoofdstuk over insecten, waarbij vooral nuttige soorten als de bij uitgebreid worden besproken, niet over te slaan vanwege minachting voor dit type dier.⁴ Die oproep was aan de middeleeuwers blijkbaar niet besteed. In de *bestiaria*, middeleeuwse boeken die handelen over de morele eigenschappen van dieren, komen insecten nauwelijks voor. Hier was alleen voor mieren en de nuttig geachte bijen een plaatsje ingeruimd. Andere insecten behoorden blijkbaar niet tot het boek der natuur dat de mens diende ter instructie.

Pas vanaf de dertiende eeuw werd er in het werk van theologen als Albertus Magnus, Vincent van Beauvais en Thomas van Cantimpré weer een en ander over insecten op schrift gesteld. In zijn 'Der naturen bloeme' maakte Jacob van Maerlant dankbaar gebruik van deze bronnen. In dit werk definieert hij ongedierte, 'vermin', als 'een name ghemene van allen wormen groet ende clene'. Tot de wormen behoorden zijn inziens ook de luis, pad, spin, bepaalde slangen, kikker, vlo, mier, bloedzuiger en der-

2 Augustinus' *De Civitate Dei* van c.1130-1140, Kapittelbibliotheek Praag codex A 21/1, fol. 153r.

3 Jacob van Maerlants *Naturen Bloeme*, ed. E. Verwijs, deel I (Groningen, 1878), 128-130.

4 Plinius, *De wereld. Naturalis historia*, vertaling J. van Gelder, M. Nieuwenhuis en T. Peters (Amsterdam, 2005), 273-274.

Afb. 1. Een broek vol luizen (miniatur in Jacob van Maerlant, *'Der naturen bloeme'*, Vlaanderen, circa 1350; Koninklijke Bibliotheek, Den Haag, ms. KA 16, fol. 134v)

gelijke. Worm betekent in deze context dan ook vooral een klein schadelijk of hinderlijk dier, ongedierte. Dat de terminologie anders is dan de onze, blijkt verder uit Van Maerlants beschrijving van *Pediculus*. *Pediculus* is namelijk latijn voor hoofdluis, maar voor Van Maerlant is het 'een worm mede, die wast uut des menschen lede.' In een handschrift van 'Der naturen bloeme' in de Haagse Koninklijke Bibliotheek illustreert een afbeelding van een soort van onderbroek met lange pijpen waarop vieze zwarte vlekjes zijn weergegeven het lemma over de luis (afb. 1).

Luizen, vlooiën en andere insecten golden als vieze, hinderlijke en/of schadelijke dieren. Heel merkwaardig is daarom een rond 1450 geschilderd portret van hertog Filips de Goede van Bourgondië in het Palacio Real in Madrid. Op dit aan de Vlaamse schilder Rogier van der Weyden of zijn werkplaats toegeschreven werk begeeft zich ongegeneerd, links van het hoofd van hertog, een pissebed over de lambrisering (afb. 2).⁵ Dit reflecteert wellicht de dagelijkse realiteit, maar op een officieel portret van de hertog lijkt de toevoeging misplaatst en in tegenspraak met de hertogelijke waardigheid. Desondanks zijn er in de literatuur over het portret weinig woorden aan het beestje vuil gemaakt. In het beste geval maakt men er melding van. Mogelijk had de pissebed een symbolische betekenis die we nu niet meer kennen. De Franse naam

5 L. Campbell en J. van der Stock, *Rogier van der Weyden 1400-1464. De passie van de meester* (Zwolle-Leuven, 2009), 294-296, cat.nr. 14.

Afb. 2. Portret van Filips de Goede zonder hoofdedksel, maar met pissebed (*paneel, toegeschreven aan Rogier van der Weyden, circa 1450; coll. Palacio Real, Madrid, foto Koninklijk Instituut voor het Kunstpatrimonium, Brussel*)

Afb. 3. Portret van de meester van Frankfurt en zijn vrouw met twee vliegen, 1496 (*coll. Museum voor Schone Kunsten, Antwerpen, foto Koninklijk Instituut voor het Kunstpatrimonium, Brussel*)

cloporte betekent ‘hij die de deur sluit’, wat refereert aan de gewoonte van het dier zich in zijn pantser tot een bolletje op te rollen.⁶

Op een Parijse kopie van het schilderij is de pissebed overigens in een vlieg veranderd.⁷ Vliegen figureren wel vaker op vijftiende-eeuwse schilderijen, als een vorm van illusionisme.⁸ De idee was dat de beschouwer de vlieg zo storend zou vinden dat

6 G. Rolphs, ‘Histoire plaisante d’une étymologie à propos des cloportes’, *Romania* 97-386 (2) (1976), 249-252.

7 Campbell en Van der Stock, *Rogier van der Weyden*, 294-296. Het desbetreffende schilderij bevond zich tot 1979 in het Schlossmuseum te Gotha (Gustav-Freytag-Museum) en sinds die tijd in de verzameling Fodor in Parijs. Andere versies van het portret bevinden zich in het Koninklijk Museum voor Schone Kunsten in Antwerpen en de Staatliche Museen te Berlijn.

8 Voorbeelden zijn: Petrus Christus, *Portret van een kartuizer lekenbroeder*, 1446, Metropolitan Museum of Art in New York; Carlo Crivelli, *Madonna en Kind*, c.1480, Metropolitan Museum of Art in New York; Onbekende kunstenaar uit Schwaben, *Portret van een dame uit de familie Hofer*, c.1470-81; Hans Mem-

hij zou pogen hem weg te slaan. Aldus liet de schilder een staaltje van zijn kunnen realistisch te schilderen zien. Op een schilderij van de meester van Frankfurt van 1496, dat waarschijnlijk de meester en zijn vrouw portretteert, zijn zelfs twee vliegen afgebeeld: één goed zichtbaar op witte kap van de vrouw, een tweede aan de rand van een bord vol bessen (afb. 3).⁹

Voor de pissebed op het Madrileense portret van de hertog is een dergelijke verklaring echter een 'no go'. De pissebed zit immers niet op de voorgrond van het paneel, waar hij gemakkelijk weg te slaan zou zijn, maar achter op de muur. Wie de pissebed weg wil hebben, kan niet om de tronie van de hertog heen en de idee dat het portret de beschouwer zou moeten uitlokken de geschilderde tronie van de hertog een klap te verkopen lijkt mij geen optie. Hoe dan ook is het hier een stille getuige van de leefomstandigheden in middeleeuwse kastelen. Pissebedden houden van een vochtige omgeving en de ruimte tussen de houten wandbekleding en de vochtige stenen muur van middeleeuwse residenties vormde een ideale leefomgeving voor het dier. Ze zullen er in groten getale aanwezig zijn geweest, om over vliegen maar te zwijgen.

101

Ongedierte in middeleeuwse rekeningen

Pissebedden en vliegen zijn nog redelijk onschuldig vergeleken met wat er nog meer van achter of onder de houten lambriseringen en vloeren tevoorschijn kon komen. Zelfs de hoogste adel had te kampen met schrijnende overlast door plaagdieren, zo blijkt uit de rekeningen van het Hof ten Walle in Gent, waar de Bourgondische hertogelijke familie, die het in de lage Landen voor het zeggen had, dikwijls resideerde. Meer dan één lid van deze familie werd 's nachts uit de slaap gehouden door ratten die zich achter lambriseringen of achter schotten van bedden ophielden.¹⁰ In 1416-1417 moest de vloer in de kamer van Michèle de France, die met hertog Filips de Goede in het huwelijk zou treden, worden opengebroken om de ratten die eronder huisden te verjagen. In 1467 was het helemaal erg. Hertog Karel de Stoute kon niet slapen vanwege het lawaai dat het in zijn kamer aanwezige ongedierte maakte '*qui journellement faisoient telle tempeste quilz empeschoient a reposer icellui seigneur*'. Om het kwijt te raken, brak men in zijn kamer een houten wand weg, waarbij een massa dode ratten en muizen tevoorschijn kwam. In hetzelfde jaar plaatste men in de bakkerij van het kasteel een speciale kast om het brood voor Karels dochter Maria van Bourgondië in te bewaren zodat de ratten er niet bij konden. Ook op haar kamer was in 1473 een rattenplaag die tot maatregelen noopte. Hier werd de houten lambrisering

ling, *Man met boog*, c.1475, Washington; Carlo Crivelli, *Sint Catherina van Alexandrië*, c. 1491-94), National Gallery in London.

9 E. Buijsen, K. van der Stighelen en C. Wytema, *Zuiderburen. Portretten uit Vlaanderen 1400-1700* (Den Haag-Antwerpen-Zwolle, 2017), 52-55, cat.nr. 5.

10 Lievois, 'Op bezoek bij de hertogen van Bourgondië', 77-200.

van het hoofdeinde van haar bed weggenomen om het euvel te verhelpen. De ratten deden zich overigens ook tegoed aan de matrassen, zodat de kastelein Lievin van West ze in 1487 moest laten repareren en opnieuw met pluimen vullen (*'réparer aucuns lytz qui par les ratz avoient este mangiés et gastez et iceulx fait remplir de pleumes comme nécessaire estoit'*).¹¹

De problematiek was redelijk universeel. Ook het Haagse hof kampte met ratte-tenoverlast, getuige een onkostenpost in de grafelijke rekeningen, volgens welke 'den rattevangher van sinen arbeyde' 13 schellingen en 17 stuivers kreeg uitbetaald.¹² Op kasteel Brederode zijn bij opgravingen skeletresten van de zwarte rat aangetroffen.¹³ De rekeningen van 1457-1458 van Frank van Borselen vermelden de aanschaf van twee muizenvallen voor de keuken van zijn hof te Sint-Maartensdijk: 'Ende gecocht in die coekene 2 muyssefallen om 2 groten'.¹⁴

Middeleeuwse remedies tegen ongedierte

Ratten en muizen teisterden dus de middeleeuwse kasteelbewoners. De vraag was hoe ervan af te komen. In de zogenaamde *Ménagier de Paris* worden hiertoe de nodige suggesties verwoord. Dit traktaat werd in de late veertiende eeuw geschreven door een man van de zeer goede burgerij, die waarschijnlijk relaties had met het hof van de hertog van Berry. Naast zijn huis in Parijs had hij een buitenverblijf en was hij eigenaar van een boerderij, landerijen en jachtgebieden. Het gaat hier dus om een bovenmodaal huishouden. Hij schreef het boek voor zijn veel jongere echtgenote, in de wetenschap dat ze na zijn dood met een ander zou huwen.¹⁵ Wanneer zijn vrouw zou merken dat graan, spek, kaas of andere waar door ratten werd belaagd, moest ze meester Jehan opdracht geven ze te doden. Dat kon op verschillende manieren. Je kon er een flinke hoeveelheid katten op nahouden of ze bestrijden met muizen- en ratte-tenvallen of andere constructies, je kon ze ook vergiftigen door kaastaartjes te maken waar het giftige monnikskap in was meegebakken en deze in hun nesten neer leggen en ervoor zorgen dat ze niets te drinken hadden. Konden ze wel drinken dan moest je ze ook stukjes spons voeren zodat ze zouden opblazen en sterven. De laatste methode bestond eruit een baksel te maken van een ons monnikskap, twee ons arsenicum, een kwart pond varkensvet, een pond tarwebloem en vier eieren. Van dit baksel maakte je strips die je her en der in het huis ophing.¹⁶

11 Lievois, 'Op bezoek bij de hertogen van Bourgondië', 119-120 en 179.

12 M.A. Verkade, *Een grafelijk huishouden. Een en ander uit de rekeningen der grafelijkheid van Holland onder het Henegouwse huis* (Wormerveer-Amsterdam, 1955), 32.

13 E. den Hartog, *Dieren in en rond de kastelen Teylingen en Brederode* (Haarlem, 2005), 150.

14 A.A. Arkenbout, *Het jaar rond op de Hof te Sint-Maartensdijk (1457-1458). Castellogica*, deel I (Doorn, 1986), 250.

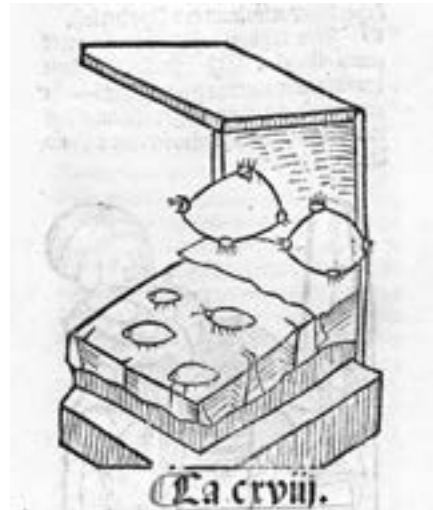
15 G.L. Greco en C.M. Rose (vertaling), *The good wife's guide. Le ménagier de Paris. A medieval household book* (Ithaca en Londen, 2009), 1.

16 Greco en Rose, *The good wife's guide*, 219-220.

Ook vlooiën passeren in de *Ménagier* uitgebreid de revue. In het hoofdstuk dat handelt over hoe je je man gelukkig houdt staan vele tips over het vlo-vrij houden van de slaapkamer (afb. 4).¹⁷ De eerste bestond eruit elzenbladeren door het huis te strooien; de vlooiën zouden erin vast komen te zitten. Methode twee behelsde het insmeren van één of twee plakken brood met terpentijn of lijm. Die plakken werden dan in de kamer geplaatst met er middenin gestoken een brandende kaars. Dat zou de vlooiën lokken die dan vast kwamen te zitten. Dan was er nog een derde manier, die hij naar eigen zeggen zelf had uitgeprobeerd en werkend bevonden. Deze bestond eruit het bed met een ruwe doek te bedekken. De vlooiën die erop zouden springen kwamen vast te zitten en konden dan met doek en al worden verwijderd. In plaats van een ruwe doek kon je ook een schapenvel nemen. Methode vijf was de stromatras en/of het bed met een wit laken bedekken. Daarop kon je de vlooiën goed zien zitten,

waarna je ze kon vangen en doodknippen (afb. 5). Tot slot verklaart de *Ménagier* dat vlooiën in kleding en beddengoed het grootste probleem vormden. Dit zou tegen te gaan zijn door kleding en beddengoed goed op elkaar gepakt in een kist op te bergen, zodat er geen lucht bij kon komen. Dat zou tot verstikking leiden. Einde probleem.¹⁸

Dat kleding een plek was waar vlooiën zich graag ophielden wordt overigens onderschreven door de Chevalier de la Tour Landry, die rond 1370 een traktaat schreef ten behoeve van de opvoeding van zijn dochters.¹⁹ Vooral de met bont gevoerde kledingstukken, bonten kragen en manchetten waren plekken waar vlooiën zich graag ophielden. En dan waren er verder nog de motten, die het eveneens op de kleding hadden voorzien.²⁰

Afb. 4. Vlooiën op een bed (houtsnede in: Jacob Meydenbach, *'Tractatus de animalibus vitam in terris ducentium'* La. CXVIII, *Hortus Sanitatis*, Mainz, 1491; coll. Bayerische Staatsbibliothek, München, BSB-Ink H-388)

17 Greco en Rose, *The good wife's guide*, 139.

18 Ibid.

19 *The book of the Knight of the Tour-Landry, compiled for the Instruction of his Daughters*, vert. T. Wright (Londen, 1868), hoofdstuk 21, 31.

20 Greco en Rose, *The good wife's guide*, 220.

Afb. 5. Wit laken met vlooiën (miniatuur in Jacob van Maerlant, *'Der naturen bloeme'*, Vlaanderen, circa 1350; Koninklijke Bibliotheek, Den Haag, ms. KA 16, fol. 134r)

In de ogen van Van Maerlant waren vlooiën een plaag die de mens aan Adams zondeval te danken had.²¹ Dit is ook de reden dat veel asceten bewust ongedierte cultiveerden op hun lichaam.²² Het bekendste voorbeeld hiervan is waarschijnlijk wel aartsbisschop Thomas à Becket van Canterbury. Toen deze in 1171 in zijn eigen kathedraal werd vermoord, bleek hij, volgens zijn biografen Edward Grim, een ooggetuige van de moord die zelf ook ernstig gewond raakte toen hij de aartsbisschop probeerde te beschermen, en John van Salisbury, tot ieders verbazing als een vorm van boetedoening en als teken van zijn bekering onder zijn kleding een haren kleed en broek te dragen, beide geïnfecteerd met luizen, vlooiën en ander ongedierte. Deze opmerkelijke outfit was één van de zaken die leidden tot Thomas à Becket's heiligverklaring.²³

Vooraf 's nachts waren vlooiën actief en konden ze de mens lelijk te grazen te nemen. De enige remedie die Van Maerlant kende was voor het slapen gaan je huid inwrijven 'harde wel met absinthium...'. Dat zou ze leren!²⁴ Absint, ook wel alsem genoemd, is een kruid met een zeer bittere smaak. Vermoedelijk was de idee dat de vlooiën het zo vies zouden vinden dat ze er na één keer bijten mee ophielden.

21 R. Cherry, 'Insects and divine intervention', *American Entomologist* 61 (2015), 81-84, spec. 83 kolom 3.

22 J.R. Busvine, *Insects, hygiene and history* (Londen, 2015), 98-100.

23 K. Bollermann en C.J. Nederman, 'Dirty Laundry: Thomas Becket's hair shirt and the making of a saint', in: C. Monagle, red., *The intellectual dynamism of the High Middle Ages* (Amsterdam, 2021), 131-146.

24 Jacob van Maerlants *Naturen bloeme*, ed. J. Verwijs (Arnhem, 1980), 94.

Afb. 6. Krabbende hond
(Meester van het Amsterdamse kabinet, circa 1475;
coll. Rijksmuseum,
Amsterdam, objectnummer
RP-P-OB-931)

105

In kastelen en paleizen zal de bestrijding van vlooiën hoe dan ook lastig zijn geweest aangezien honden en andere huisdieren gewoon in de appartementen en slaapkamers rondliepen en, wanneer ze de kans kregen, op de bedden sliepen (afb. 6).²⁵ Graaf Albrecht van Beieren, de vader van Jacoba van Beieren, liet de twee windhonden die Dirc van Polanen hem schonk, op bed slapen.²⁶ De honden van Jacoba's vierde echtgenoot, Frank van Borselen, hadden eveneens toegang tot de slaapkamer, waar ze de tapijten kapotbeten.²⁷ De Vlaamse dichter Jan van Boendale (1279-c.1350) dicht in *Tgheluc vanden hont* zelfs dat de hond 'compt in cameren ende op bedden, daer menne dect [...] met bonten ende mit sindale' (hij komt in kamers en op bedden, waar hij wordt toegedekt [...] met bont en zijde), reden waarom hij best een hond zou willen zijn. Dan kon hij de hele dag achter het vrouwtje aanlopen, door haar geknuffeld en gekust worden en zelfs in haar bed slapen, met dekens overdekt.²⁸ Honden van het bed houden door middel van een traliwerk, zoals in 1467 op het bed van Maria van Bourgondië werd gelegd, met het doel ook de vlooiën uit bed te houden (*pour icellui preserver des chiens pour les puches*), zal weinig zoden aan de dijk hebben gelegd.²⁹

²⁵ Den Hartog, *Dieren in en rond de kastelen*, 23.

²⁶ F.P. van Oostrom, *Het woord van eer. Literatuur aan het Hollandse hof omstreeks 1400* (Amsterdam, 1993), 29.

²⁷ R. van Uytven, *De papegaai van de paus. Mens en dier in de Middeleeuwen* (Zwolle, 2003), 142.

²⁸ Geciteerd in: G. Komrij, *De Nederlandse poëzie van de twaalfde tot en met de zestiende eeuw in duizend en enige bladzijden* (Amsterdam, 1994), 135-136.

²⁹ Lievois, 'Op bezoek bij de hertogen van Bourgondië', 117.

Afb. 7. Een man wordt ontluisd (*hout-snede in: Jacob Meydenbach, 'Tractatus de animalibus vitam in terris ducentium' La. CXIX, Hortus Sanitatis, Mainz, 1491; coll. Bayerische Staatsbibliothek, München, BSB-Ink H-388*)

Ook luizen, notoire ziekteverwekkers, zullen voor de nodige ongemakken hebben gezorgd.³⁰ Rond 1240 schreef Bartholomeus Anglicus al dat de beste remedie tegen luizen bestond uit het wassen of kammen van het haar. Ook de vijftiende-eeuwse Duitse *Hortus Sanitatis* claimt dat zindelijkheid en het regelmatig verfrissen van lakens en ondergoed de luizen weghoudt.³¹ Toch kwam de hoofdluis voor bij alle lagen van de bevolking (afb. 7) en ook de schaamluis zal vrij algemeen zijn geweest. Vandaar dat iedereen destijds luizenkammen bezat. Niet alleen worden ze dikwijls in boedelinventarissen genoemd, ook bij opgravingen zijn het vrij gebruikelijke vondsten, soms met de luizeneitjes nog tussen de tanden van de kam.

Dat hoofdluis een enorm probleem zal zijn geweest blijkt verder uit de etiquetteboeken. Deze leren dat het van een slechte opvoeding getuigde wanneer je je publiekelijk krabde of een gevangen luis of vlo doodde.³² Het verhaal gaat dat een hove-

ling van de Franse koning Lodewijk XI (1423-1483) op een dag een luis uit 's konings kleding zag kruipen en deze fluks wegplukte. De koning zag het hem doen, maar strafte de man niet af. Hij liet luchtigjes weten dat luizen hem eraan herinnerden dat hij een mens was als elk ander. Toen een andere hoveling daarop ook deed alsof hij een luis ving, raakte de koning geïrriteerd. 'Ik ben toch geen hond', riep hij, en boos stuurde hij de hoveling weg.³³

Net zo lastig als vlooiën en luizen waren steekmuggen, aldus de *Ménagier*. Daar moest je soms 's nachts je bed voor uit om wat hooi te nemen en dat te verbranden om ze aldus de kamer uit te roken. Natuurlijk was het beter dit al op de dag te doen

30 Voor de vijftiende- en zestiende-eeuwse literatuur over vlooiën, zie Busvine, *Insects, hygiene and history*, 70-75. Bedwantsen lijken in de middeleeuwen nog geen probleem te zijn geweest. In het achttiende-eeuwse Londen waren ze daarentegen een ware plaag, zie L.T. Sarasohn, "That nauseous venomous insect." Bedbugs in early modern England', *Eighteenth-Century Studies* 46 (2013), 513-530.

31 Bartholomeus Anglicus, *De proprietibus rerum*, Engelse editie (Londen, 1535); Johann Prüss, *Hortus sanitatis* (Straatsburg, 1591), geciteerd door Busvine, *Insects, hygiene and history*, 97.

32 Busvine, *Insects, hygiene and history*, 90.

33 Busvine, *Insects, hygiene and history*, 71. Helaas wordt er geen bron voor dit verhaal gegeven.

en dan de deur dicht te houden. Een muskietennet over het bed kon eveneens soelaas bieden.³⁴ Inderdaad staan er in de boedelinventaris van het slot te Wijk bij Duurstede diverse muggennetten genoemd: ‘een wit muggennet van gaern’, ‘een wit zijden muggennet’ en ‘noch twee muggennetten van garen dat wit is, daarvan dat een es geboert mit wit ende roode zijde an de kanten’.³⁵

Erger dan de kwaal

Veel van de gesuggereerde methodes om ongedierte te verdelgen zullen weinig effect hebben gesorteerd, het had meer van hocus pocus. Je huid inwrijven met absint of arsenicum strips langs de muur hangen zal ongetwijfeld korte metten hebben gemaakt met het ongedierte, maar leverde behoorlijke gezondheidsrisico's op. Ook de door Van Maerlant aanbevolen methode om van luizen af te komen heeft iets desperaats. Ze zouden met zeewater verdreven kunnen worden, of met kwikzilver, of door het dragen van een gordel gedrenkt in boomolie. Een andere methode was het bestrijken van het ondergoed met een mengsel van kwikzilver en boter, of met verbrand knoflook met azijn enzovoort.

107

Hoe onwaarschijnlijk deze middeltjes ook lijken, archeologisch onderzoek heeft uitgewezen dat ze wel degelijk toepassing vonden. Op de in 2009 onderzochte mummie van de op 29-jarige leeftijd gestorven koning Ferdinand II van Napels (1467-96) uit de sacristie van de kerk van San Domenico Maggiore in Barcelona troffen onderzoekers zowel hoofd- als schaamluizen aan.³⁶ Opvallenderwijs bevatte het haar van de koning enorm veel kwik wat door wetenschappers in verband is gebracht met de behandeling tegen luis.³⁷ Het is geen wonder dat hij niet ouder werd dan 29.

Niet alleen een behandeling van luis kon de middeleeuwse mens fataal worden, ook de middelen die werden ingezet om van parasieten als rondworm of lintworm af te komen waren soms erger dan de kwaal. Dat zelfs de allerhoogsten soms met dergelijk ongemak te maken kregen, bleek na onderzoek van de stoffelijke resten van Richard III, koning van Engeland van 1483 tot 1485, die in 2012 werden gevonden op de voormalige site van de kerk van Greyfriars in Leicester. Hij had blijkbaar rondwormen in zijn ingewanden toen hij op het slagveld van Bosworth bezweek.³⁸ Hoewel de wormen in zijn geval niet de doodsoorzaak waren, gingen anderen er wel aan ten onder. In 1450 stierf Agnès Sorel (1422-1450), maîtresse van de Franse koning Ka-

34 Greco en Rose, *The good wife's guide*, 140.

35 J. Sterk, *Philips van Bourgondië (1465-1524). Bisschop van Utrecht* (Zutphen, 1980), 233, 254 en 255.

36 G. Fornaciari et al., “‘Royal’ pediculosis in Renaissance Italy: lice in the mummy of the King of Naples Ferdinand II of Aragon (1467-1496)”, *Memórias do Instituto Oswaldo Cruz* 104 (2009), 671-672.

37 G. Fornaciari et al., ‘The use of mercury against pediculosis in the Renaissance: The case of Ferdinand II of Aragon, King of Naples, 1467-96’, *Medical History* 55 (2011), 109-115.

38 P.D. Mitchell, H.-Y. Yeh, J. Appleby en R. Buckley, ‘The intestinal parasites of King Richard III’, *The Lancet* 382 (2013), 888.

rel VII, te Jumièges tijdens de premature bevalling van haar derde kind. Haar lichaam werd gebalsemd en naar Loches overgebracht, waar het in een prachtige graftombe in de kerk van Sint Ours kwam te rusten. Een analyse in 2004 van haar stoffelijke resten wees uit dat ze ten tijde van haar dood last had van spoelwormen, wat behoorlijk wat ongemak met zich meebracht. De directe doodsoorzaak was echter een kwikvergiftiging, waaraan ofwel een medicinale fout ten grondslag lag, ofwel opzet. De toegediende dosis was in de orde van 10.000 tot 100.000 keer meer dan gebruikelijk.³⁹

De beste remedie

In 1461 maakten de kauwen en duiven die zich in de steigergaten aan de buitenkant van het Gentse Hof ten Walle nestelden het verblijf van Filips de Goede behoorlijk zuur. Dag en nacht maakten ze herrie, totdat de hertog zijn kastelein opdracht gaf alle steigergaten te dichten, een klus die 22 dagen zou duren. De hertog wachtte het einde van de werkzaamheden niet af en vertrok naar elders.⁴⁰ Overigens bezorgden niet alleen de al genoemde ratten, kauwen en duiven de bewoners veel overlast. Ondanks dat men echt wel probeerde de boel schoon te houden, stonk het er bij tijd en wijle behoorlijk, wat vliegenplagen in de hand werkte.⁴¹ Er waren latrines voor het werkvolk, voor het personeel en latrines in de privé-appartementen van de hertog en zijn entourage. Margaretha van York, de echtgenote van Karel de Stoute, liet het privétoilet in haar werkkamer op slot zetten zodat het ook daadwerkelijk privé bleef. Er waren vier sleutels die waarschijnlijk door haar hofdames werden beheerd.⁴² Toch was het er geen pretje. In 1473 verliet Margaretha het paleis vanwege de geur. Hierna vond een renovatie plaats, waarbij ook alle muren van de latrines, doordeesemd met stank, werden afgebroken en opnieuw opgemetseld.⁴³

Soms kwam men jarenlang niet terug in de verlaten woonst. Een verblijf moest daarom ruim van tevoren worden aangekondigd zodat de kastelein de voorraden tijdig op orde kon brengen en de woonruimtes schoonmaken en inrichten. Een inspectie moest uitmaken of de residentie zodanig was dat het hoge bezoek ontvangen kon worden. Zo ging de procedure althans in het hof te Voorne in zijn werk, waar de Willem van Beieren en zijn echtgenote in 1388-1389 te kennen gaven er enige tijd te willen doorbrengen. In het turfhuis werd om te beginnen over de hele lengte van het gebouw een gat van vier voet diep gespit om het afval in te storten. Drie knechten wa-

39 P. Charlier, 'Qui a tué la Dame de Beauté? Étude scientifique des restes d'Agnès Sorel (1422-1450)', *Histoire des sciences médicales* 40 (2006), 255-263.

40 Lievois, 'Op bezoek bij de hertogen van Bourgondië', 119.

41 Evenals vlooiën konden vliegen de nachtrust behoorlijk verstoren. De *Ménagier* (Greco en Rose, *The good wife's guide*, 14) kent ook voor dit euvel een veelheid aan methodes om ze te lijf te gaan, maar zijn conclusie is dat de beste remedie lag in het vochtig houden van een kamer, deze goed af te sluiten en niets op de grond te laten liggen.

42 Lievois, 'Op bezoek bij de hertogen van Bourgondië', 184.

43 Lievois, 'Op bezoek bij de hertogen van Bourgondië', 180-185.

ren er drie dagen lang mee in de weer. Dan waren er nog vier knechten die zes dagen lang bezig waren het vuil uit de zaal en kamers te verwijderen en het terrein schoon te vegen. Een timmerman en zijn knechten vervaardigden intussen stoelen, tafels, banken, bedsteden en zelfs een tresoor (een soort buffetkast). Uiteindelijk verbleef de vrouwe er in november en december. In januari reisde ze door naar de abdij van Rijnsburg.⁴⁴

De reactie van Filips en Margaretha op de door kwalijke reuk en plaagdieren veroorzaakte overlast was dus vertrekken. En zo ging het bij de meeste kastelen. Als het er te vies werd en de overlast van ongedierte niet meer te harden, toog het hof met meubels en al naar een volgend kasteel. Al met al was dit de beste, en veiligste manier om met een ratten- of insectenplaag om te gaan. Helaas voor de middeleeuwse mens was dit een methode die alleen aan de zeer rijken en machtigen was voorbehouden. De rest moest er waarschijnlijk mee leren leven.

109

Elizabeth den Hartog is als docent verbonden aan het Leiden University Centre for the Arts in Society. Zij is gespecialiseerd in middeleeuwse architectuur in samenhang met de beeldhouwkunst en inrichting van zowel kerken als kastelen. Momenteel is zij bezig met een uitgebreide studie naar de Nederlandse bouwinscripties van voor 1600.

Leiden University, Leiden University centre for the Arts in Society – E.den.hartog@hum.leidenuniv.nl

⁴⁴ A.A. Arkenbout en H. van der Graaf, *De burcht te Oostvoorne* (z.p., z.j.), 27 (herdruk van drie artikelen uit het tijdschrift *Holland*, te weten 4 (1972), 240-263, 5 (1973) 273-282 en 6 (1974) 97-126).

Artikelen

Ennoblement and the control of grants of arms in sixteenth-century Lorraine 9

Jean-Christophe Blanchard

Burgers op het kasteel. Elitedistinctie en representatie onder Hollandse heren buiten de ridderstand in de zeventiende en achttiende eeuw 34

Rob van der Laarse

Dossier Adel en dieren

De anti-hond: poezen en edellieden 84

Hanneke Ronnes

Slapeloze nachten en onvermoede doodsoorzaken. Over ongedierte in middeleeuwse kastelen en paleizen 97

Elizabeth den Hartog

De politieke relevantie van de Spaanse schimmel van Prins Maurits ten tijde van de Republiek 110

Harry J. Kraaij

Het kind als valkenier: opvoeding, heerschappij en valkerij in de zeventiende-eeuwse schilderkunst 121

Yannis Hadjinicolaou

Exotische dieren op de buitenplaats: menagerieën in de achttiende eeuw 138

Carlo Valerio

De Groene Minnaar van Margaretha van Oostenrijk 150

Paul J. Smith

29 | 2022

9 789464 550504

